

УДК 338.432 (477)

*Кальний С.В.,
викладач кафедри фінансів підприємств,
Академія муніципального управління, м. Київ*

ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЕКОНОМІКИ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

У статті розглянуто сутність економічної безпеки сільського господарства в тісному взаємозв'язку з економікою сталого розвитку, визначено головні напрями розвитку сталого сільського господарства України.

В статье рассмотрена сущность экономической безопасности сельского хозяйства в тесной взаимосвязи с экономикой устойчивого развития, определены главные направления развития устойчивого сельского хозяйства Украины.

The article considers the nature of the economic security of Agriculture closely linked with the economy of sustainable development, defined the main directions of development of sustainable agriculture in Ukraine.

Постановка проблеми. Сталий розвиток сільського господарства відіграє ключову роль у сфері формування продовольчої безпеки держави та забезпечує стабілізацію аграрних екосистем.

Наразі проведення наукових досліджень у напрямку формування економіки сталого розвитку обумовило поширення вимог щодо забезпечення екологізації виробництва та соціального розвитку як складових економічної безпеки на різні сфери практичної діяльності, у тому числі на сільське господарство. Крім того, вважається неправомірним окремо підходити до розв'язання екологічних та економічних проблем, розриваючи зв'язок процесів їх виникнення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню теоретичних засад сутності економічної безпеки та практичних аспектів її підвищення на всіх рівнях управління присвячено роботи Л.І. Абалкіна, В.Н. Амітана, В.А. Богомолова, З.С. Варналія, В.М. Гейця, В.І. Грушка, Б.М. Данилишина, Я.А. Жаліла, М.І. Камлика, В.І. Мунтіяна, А.М. Сундука та ін. Теоретичне осмислення особливостей економічної безпеки у сфері АПК, у тому числі сільського господарства, а також питання оцінювання окремих складових економічної безпеки сільського господарства представлено у роботах Л.М. Березіної, О.В. Бігдана, В.О. Жмуденка, М.Й. Маліка, О.Л. Попової, П.Т. Саблука, Д.К. Семенди, А.Г. Светлакова, Л.А. Хромушиної, О.В. Шабінського та ін.

Метою статті є дослідження теоретичних основ економічної безпеки сільського господарства в контексті економіки сталого розвитку та окреслення напрямків розвитку сталого сільського господарства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Економічна безпека розглядається як найважливіша характеристика економічної системи, яка визначає її здатність підтримувати діяльність у межах норми за умови стійкого забезпечення ресурсами та захисту як інтересів господарюючих суб'єктів, так і національних інтересів. Економічна безпека – це стан соціально-економічної системи, за якого забезпечується її стабільність і стійкість та одночасно створюються передумови для розвитку в умовах внутрішніх та зовнішніх загроз.

Даний термін набув офіційного статусу у резолюції 1985 р. Генеральної Асамблеї ООН «Міжнародна економічна безпека». Тут визначення економічної безпеки на національному рівні пов'язується із захищеністю економіки від зовнішніх та внутрішніх несприятливих факторів, що порушують нормальний процес відтворення, погіршують досягнутий рівень життя населення та тим самим викликають підвищення соціальної напруги у суспільстві [1].

Поява залежності від зовнішніх ресурсів економічного розвитку висунули проблеми економічної безпеки на перший план. Зростає важливість досліджень проблематики умов середовища, які склалися та швидко змінюються, діагностики і виявлення реальних загроз та розробки ефективних і надійних методів захисту від таких загроз. Наразі економічну безпеку як на макро-, так і на мікрорівнях визначають як стан захищеності економічної системи від негативного впливу ендо- та екзогенних факторів, тобто від внутрішніх та зовнішніх загроз.

Досить поширеним є підхід до визначення економічної безпеки з точки зору забезпечення захисту економічних інтересів та достатнього фінансового та господарського потенціалу навіть за умови посилення впливу негативних факторів. Так, В.М. Геєць вважає, що економічно безпечним є «стан економіки, суспільства та інститутів державної влади, при якому забезпечується реалізація та гарантований захист національних економічних інтересів, прогресивний соціально-економічний розвиток країни» [2, с. 27].

На макрорівні типовим є визначення економічної безпеки, запропоноване М.І. Камликом: «це надійна захищеність національних інтересів у сфері економіки від реальних та потенційних внутрішніх загроз, насамперед – від прямих та опосередкованих економічних збитків; захищеність економічних інтересів держави, суспільства і особистості, з одного боку, та впровадження оптимальної соціально-орієнтованої економічної політики, з іншого» [3, с. 31].

Основні структурні елементи економічної безпеки: 1. Економічна стійкість і стабільність економічної системи; 2. Здатність економічної системи до саморозвитку і прогресу; 3. Економічна незалежність та економічний потенціал; 4. Наявність відповідних та пов'язаних між собою заходів діагностики, формування та забезпечення економічної безпеки.

Провідною системоутворюючою сферою національної економіки є сільське господарство, що формує агропродовольчий ринок, а також трудовий та поселенський потенціал сільських територій. У розробці адекватної стратегії забезпечення національної економічної безпеки особливого значення набуває здатність окремих регіонів зберігати соціальну стабільність, покращувати якість життя населення сільських місцевостей.

Пов'язано це з багатоплановістю функціонування сільського господарства, оскільки у його межах формується продовольча безпека як суттєва частина національної економічної безпеки. При цьому сільське господарство забезпечує виконання соціальних функцій, які за своєю природою належать державі. Не лише рівень розвитку сільськогосподарського виробництва, але й, значною мірою, його структура безпосередньо впливають на рівень життя сільського населення, визначаючи розвиток сільських територій. Зважаючи, що сільське господарство є структуруючою основою АПК, зазначимо, що на думку А.Г. Светлакова: «економічна безпека АПК є комплексом економічних, соціальних, правових та екологічних умов і факторів для функціонування, розвитку та досягнення конкурентоздатності галузі з метою самозабезпечення якісними продуктами харчування населення території, стимулювання власного товаровиробника» [4, с. 23].

До особливостей, що впливають на рівень економічної безпеки сільського господарства можна віднести: біологічний характер виробництва, залучення у виробництво природних ресурсів, низьку цінову еластичність попиту на сільськогосподарську продукцію, забезпечення продовольчої безпеки, селоутворюючу функцію, короткий термін зберігання окремих видів сільськогосподарської продукції. Крім того, відзначаються такі особливості сільського господарства, як: складний фінансовий стан підприємств, низька прибутковість діяльності, висока вартість капіталу, високі ризики у тваринництві та рослинництві.

З точки зору ресурсно-функціонального підходу, особливої ваги набуває екологічна складова, сутність якої у загальному розумінні полягає в забезпеченні дотримання екологічних норм за технологічними процесами та щодо виробленої продукції при мінімальних витратах з метою унеможливлення збитків від адміністративних санкцій за забруднення навколишнього середовища та втрати ринків країн із жорсткішими нормами екологічного законодавства. Для сільського господарства важливе значення мають екологічні загрози, пов'язані з агротехнологіями. Оскільки природні ресурси для сільськогосподарських підприємств часто є складовою виробничих ресурсів, забруднення навколишнього середовища, нераціональне використання чи виснаження ґрунтів призводить до зниження ефективності виробництва у тривалій перспективі.

Сьогодні можемо говорити про потрійну роль сільського господарства у системі суспільної організації: по-перше, воно є

структуруючим елементом економіки та виконує виробничу функцію; по-друге, воно дає можливість працевлаштування для селян та кошти для існування їх сімей, а отже, несе соціальне навантаження та відповідальність; по-третє, воно використовує природні ресурси та функціонує у тісному зв'язку з навколишнім середовищем, тому воно знаходиться у секторі відповідальності за збереження екосистем.

Забезпечення економічної безпеки сільського господарства – це постійний циклічний процес, у ході якого реалізується система різноспрямованих заходів. З одного боку, це заходи, спрямовані на підвищення фінансової стійкості, ліквідності, конкурентоспроможності та створення стабільних можливостей забезпечення економічних переваг сільськогосподарського виробництва. З іншого боку, це заходи, що здійснюють позитивний вплив на рівень та умови життя населення, як зайнятого у виробництві, так і загалом жителів прилеглих територій, а також на стан навколишнього середовища.

Для забезпечення сталого сільського господарства економічну безпеку слід розглядати у трьох аспектах. На наш погляд, це такий стан системи використання ресурсів та організації сільськогосподарського виробництва, коли:

а) відбувається стабілізація процесу функціонування в умовах нормальних коливань показників впливу факторів зовнішнього середовища;

б) створюється виробничий, техніко-технологічний, фінансовий та кадровий резерв, що визначає потенціал розвитку та гарантує його стійкість у майбутньому;

в) забезпечується гнучкість для унеможливлення катастрофічних наслідків впливу будь-яких факторів, що виходитимуть за межі критичного рівня.

Економічна безпека сільського господарства має прямий причинно-обумовлений зв'язок з результатами стратегічного планування в залежності від мети діяльності, засобів та можливостей її досягнення, конкурентного середовища та умов господарювання. З точки зору захищеності життєво важливих інтересів, економічна безпека забезпечується шляхом реалізації системи заходів правового, економічного, організаційного, технічного та соціального характеру. У даному контексті, на наш погляд, найбільш важливими є наступні твердження:

а) стан захищеності не є незмінним, тобто має динамічний характер;

б) рівень небезпеки внутрішніх загроз потенційно є таким же високим, як і для загроз, що з'являються ззовні;

в) система захисту власності та ресурсів є дотичною до державної системи економічної безпеки та залежно від ситуації здатна взаємодіяти з останньою на правовій основі, створюючи зв'язки різної глибини проникнення.

Важливо дослідити сільське господарство як господарський комплекс за двома рівнями цілісності. Системний рівень цілісності визначається повнотою і характером внутрішніх функціональних зв'язків, які забезпечують поєднання елементів системи у єдине ціле, відновлення усіх відсутніх елементів та їх гармонізацію у процесі взаємодії. Розвиток системного рівня цілісності у кінцевому підсумку визначає характер взаємодії системи із зовнішнім середовищем, можливості використання зовнішніх елементів в інтересах власного розвитку системи та її окремих підсистем.

Структурний рівень цілісності підтримується повнотою та характером зовнішніх зв'язків системи, що обумовлюють можливість її функціонування в рамках більшої системи, а кінцеві результати такого функціонування більшою мірою залежать від гармонічної взаємодії з іншими системами. Розвиток даного рівня у кінцевому рахунку супроводжується підвищенням поточної ефективності функціонування більшої системи.

Лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків може призводити до таких змін елементної бази, як закриття підгалузей чи перепрофілювання певних регіонів, що можна вважати лише наслідком адаптації системи до умов її функціонування, що змінюються. За протидії таким змінам може відбуватись руйнування системи, що бере участь у інтеграційних процесах.

Інтеграція вітчизняного аграрного сектору у світову економіку виявляє також протилежну, однак не менш небезпечну тенденцію, коли різниця цін внутрішнього та зовнішнього ринків є зворотною, однак також призводить до появи деструктивних процесів у сільському господарстві. Низькі внутрішні ціни на певні види сільськогосподарської продукції, виробленої всередині країни, роблять вигідним експорт такої продукції, що обумовлює активізацію зовнішньоекономічної діяльності більшості її виробників. Частина надприбутків експортерів через механізм експортного мита перерозподіляється в дохід держави, отже, складаються умови, коли і виробники, і державні регулятори зацікавлені у розширенні відповідного експорту, що розмиває обмеження, покликані захистити внутрішній ринок та забезпечити продовольчу безпеку держави.

Природні процеси, які підтримують виробництво продовольства, кругообіг поживних речовин, регулювання потоків та якості води, є виходами функціональних біологічних процесів. Серед екологічних проблем, що знижують рівень економічної безпеки сільського господарства, виокремлюються проблеми зовнішнього характеру, пов'язані із глобальними змінами клімату, техногенними катастрофами, та внутрішнього характеру, пов'язані з господарською діяльністю самих виробників. Наприклад, такі природні явища, як посухи, безсніжні та холодні зими, зливи, що утворюють надлишки атмосферних опадів,

можуть суттєво знижувати продуктивність сільськогосподарських культур, тобто погіршувати урожайність.

Протягом останніх років організація ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП) розробила Ініціативу щодо зеленої економіки як відповідь на зростаючу стурбованість з приводу відсутності прогресу в сфері сталого розвитку та досягненні Цілей розвитку тисячоліття [5]. Ця ініціатива спрямована на забезпечення суспільного сприйняття зеленої економіки, яка спирається на нові «зелені» технології для забезпечення економічного зростання. ЮНЕП, стверджує, що зелена економіка принесе користь кожному, однак у 1997 році близько 90% доходів і прибутків від «зелених» галузей були отримані виключно у Північній Америці [6].

Якщо бізнес-сектор починає мати справу з вторгненням етики в орієнтовану на споживання економіку, її основа для існування формулюється заново: інновації [7]. Всесвітня рада підприємців зі сталого розвитку підтвердила свою роль у розвитку нових «поліпшених» продуктів і бажання впливати на споживчий вибір щодо цих новостворених продуктів з метою вирішення соціальних та екологічних проблем. Хоча відповідно до цієї тези можна мати великі надії, є раціональне зерно в питанні, чи буде бажання технологічних інновацій дійсно сприяти вирішенню основних світових проблем, чи, враховуючи ринковий підхід, навпаки, погіршить ситуацію. Історично склалося, що багато авторів вважали обов'язковим відзначити для себе зв'язок між технологією і капіталізмом. Наприклад, Йозеф Шумпетер вважав, що капіталізм стимулює інновації незалежно від заявленої мети: «Не інновації створили капіталізм, а капіталізм створив інновації, необхідні для його існування». Як він далі підкреслює, «розвиток потреб, які ми спостерігаємо в дійсності, опосередковано сприяє вже існуючому економічному розвитку, а не є його двигуном» [8]. У цьому світлі ми повинні переглянути потреби в зеленій економіці, у вигляді не тих уподобань, які існують у неокласичній економічній парадигмі, а соціально сконструйованих.

У своїй книзі «Мале прекрасне: економіка, де люди мають значення» Шумахер привертає увагу до нездатності капіталістичної економіки поліпшувати добробут людини [9]. Він ставить під сумнів актуальність верховенства технічного прогресу, коли він пов'язаний з деградацією, а не благополуччям людей і їх соціо-екосистем. Іншими словами, збільшення виробництва, пов'язане з поліпшенням технологій, створило гори відходів і орди безробітних. Цінність індивідуумів, що полягала в їх роботі, перейшла у створення ними відходів, що не принесло ні щастя, ні задоволення, ні справедливості, ні здоров'я.

Вільям Стенлі Девонс жив у період промислової революції, «вік вугілля». Будучи уважним спостерігачем свого часу, він зауважив, що, хоча вугілля вважається головним енергетичним товаром, незабаром його стало не вистачати, і ціна підвищилась. У своїх роботах Девонс піднімає питання

споживання по відношенню до кінцевої корисності. Найбільш відомим внеском Джевонса є так званий «Парадокс Джевонса»: виграш в ефективності за рахунок технології збільшує споживання, а не зменшує його. Логічно, що це збільшення споживання призводить до зростання рівня виснаження природних ресурсів. Прикладів Парадоксу Джевонса предостатньо: у дослідженні середньовічного економічного зрушення від прожиткової аграрної економіки до інституційних механізмів домовленостей між чернечими орденами, Фрейзер зазначає, як громади сформувалися під тиском збільшення ефективності. Ефект масштабу в цей період призвів до збільшення кількості населення та до економічного зростання і сприяв інноваціям і технічному прогресу. Фрейзер докладно розглядає, як цей новий механізм посилив уразливість, експлуатацію та нерівноправність, демонструючи тим самим масштабний приклад Парадоксу Джевонса як результат необмеженої потреби в підвищенні ефективності. Люди повинні прийти до усвідомлення того, що вся неокласична парадигма повинна бути замінена на нову підходящу парадигму, що реалізує нашу відповідальність по відношенню до обмеженої планети.

Навіть зараз, коли ми задаємося питанням, які витрати готове понести наше суспільство, щоб отримати технологічні удосконалення, маємо зосередитись на обговоренні питання, які переваги насправді надають інновації. Як економічна і політична влада збирається звільнитись від корпоративних інтересів небагатьох? Коли Амартія Сін пише про розвиток, він вважає, що якість життя і умови життя мають бути головними пунктами успіху. У міру розвитку життя має ставати багатшим в самому широкому сенсі. Реалізація свободи повинна пов'язуватись з набором різноманітних можливостей, притаманних демократичній політичній системі. Іншими словами, соціальне відчуження, недієва система освіти, відсутність соціального захисту, а також зростання насильства є ознаками глибокої омани розвитку. Як зазначає Сін, економічне зростання, можливо, допомогло вирішити деякі з соціальних питань, але воно не може підтримувати багатство для всіх, і, врешті-решт, економічне зростання не є самоціллю.

Як будуть зелені інновації сприяти не тільки економічному зростанню, але й якості життя, миру і справедливості? Як будуть зелені інновації та Зелена економіка сприяти рівності? Все це ті питання, які, як ми бачимо, мають бути поставлені для нашого майбутнього, щоб звільнити себе від парадигми нашого нинішнього існування і надолужити двохсотлітнє ухиляння від відповідальності перед нашим навколишнім середовищем.

Сучасне управління землекористуванням призводить до масштабних екологодеструктивних наслідків для землі, яке наразі виявляється в обсягах еродованої ріллі, що складає третину від її загальної площі та дефіциті гумусу, який загалом по Україні становить близько половини від

норми. Загроза поглиблення світової продовольчої кризи посилює інтенсифікацію та монокультуризацію вітчизняного аграрного виробництва.

У процесі ведення сільського господарства зміна умов навколишнього середовища пов'язана, перш за все, зі змінами у природному біологічному кругообігу через втрату великої кількості та маси хімічних елементів, а також у водному балансі та гідрологічному режимі. В ході тривалого господарського використання ґрунти не лише втрачають свою природну родючість, але і часто піддаються повному руйнуванню. У вітчизняних умовах розвиток рослинництва загострив проблему прискореної ерозії ґрунтового покриву, особливо в гірських районах, оскільки на орних землях, розташованих на схилах рельєфу, інтенсивність розмиву ґрунтів є особливо високою. Оскільки боротьба з ерозією потребує значних капіталовкладень та організації планомірної комплексної роботи, реалізація програм протиерозійних заходів вимагає ретельного та постійного державного контролю.

Значний вплив на зниження рівня економічної безпеки сільського господарства справляє погіршення соціальної складової, обумовлене цілим комплексом причин. Згідно з принципом необхідної різноманітності систем, стійкість та саморегульованість системи забезпечується відмінністю її елементів. При цьому обов'язковою умовою існування системи часто є надмірність системних елементів. Так, будь-які економічні та демографічні процеси прагнуть надмірності, наслідком чого, наприклад, є урбанізація. Поряд з тим, відомо, що існує закон переходу надмірності системних елементів в самообмеження. Це означає, що в певний момент часу кількісне зростання змінюється якісним удосконаленням, наприклад, в економічній сфері – інтенсифікацією та, в подальшому, обмеженням використання природних ресурсів у виробництві.

Історія розвитку економічних систем дозволяє зробити висновок, що їх стійкість значною мірою залежала від соціального стану членів суспільства. Соціальний добробут населення є важливим фактором економічного розвитку, а його рівень – ознакою стійкості економіки. Отже, забезпечення необхідного рівня економічної безпеки сільського господарства знаходиться у тісному зв'язку з проблемою зниження соціальної напруги, а також врахування національно-історичних та соціально-економічних особливостей розвитку сільських територій. Незадовільний стан соціальної інфраструктури сільських територій, обумовлений тривалим недофінансуванням, наразі відзначається появою загроз фізичного руйнування матеріально-технічної бази об'єктів освіти, охорони здоров'я та культурно-побутової сфери. Важливу роль у погіршенні вітчизняної сільської інфраструктури відіграє відсутність продуктивної взаємодії аграрних виробників та сільських громад, нівелювання позицій сільського населення в якості джерела трудових ресурсів для крупнотоварного сільськогосподарського виробництва, що

обумовлює ігнорування місцевими підприємствами соціальних обов'язків у межах селоутворюючої функції.

Висновки. Важливо виділити наступні фактори, що справляють суттєвий негативний вплив на рівень економічної безпеки сільського господарства:

1. Руйнування екосистем, в рамках яких провадиться сільськогосподарське виробництво;
2. Зниження родючості ґрунтів та продуктивності інших природних ресурсів через ведення господарства без урахування природного фактора;
3. Нераціональне використання земельних угідь;
4. Втрата людського потенціалу через деградацію сільських територій; вплив професійних кадрів із галузі;
5. Невідповідність сільськогосподарської продукції стандартам якості;
6. Невідповідність технології вирощування рослин та утримання сільськогосподарських тварин екологічним стандартам та вимогам.

Наразі діяльність у сільському господарстві ускладнюється рядом факторів, що формуються за межами даного сектору. Серед них найважливішими за рівнем впливу є:

1. Загострення конкурентної боротьби через глобалізацію економіки, демпінгові ціни на товари сільськогосподарського виробництва, вироблені в країнах з нижчим рівнем заробітної плати або вищим рівнем державного протекціонізму;
2. Перманентне зростання цін на енергоресурси;
3. Обмежені можливості щодо використання кредитних коштів через значний рівень відсотків, високу вартість обслуговування кредитів та умови кредитування, що не враховують особливості сільськогосподарського виробництва;
4. Відсутність можливостей щодо оновлення основних фондів за рахунок машин, обладнання та устаткування вітчизняного виробництва;
5. Диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію, з одного боку, та на виробничі фонди – з іншого, обумовлений впливом природних монополій на формування собівартості сільськогосподарської продукції, а також дією імпоротної складової.

Наразі ми можемо виділити ряд пропозицій щодо підвищення рівня економічної безпеки сільського господарства в контексті економіки сталого розвитку. Основними заходами на макрорівні можна вважати наступні:

1. Реалізація державних програм щодо збереження та підвищення рівня родючості ґрунтів, екологічного захисту територій, на яких ведеться сільськогосподарське виробництво;
2. Удосконалення системи компенсації втрат сільгоспвиробників;
3. Забезпечення державного контролю та удосконалення системи ціноутворення на сільськогосподарську продукцію;

5. Підтримка сільських територій.

На мікрорівні заходами, що забезпечують підвищення рівня економічної безпеки, вважаються:

1. Дотримання агротехнічних прийомів, що відповідають принципам «зеленої» економіки;

2. Запровадження сучасних систем утримання та догляду за тваринами;

3. Контроль та матеріальне стимулювання якості продукції, запровадження сучасних систем якості.

Держава має забезпечувати суспільне сприйняття зеленої економіки, яка спирається на нові «зелені» технології для забезпечення економічного зростання. Як будуть зелені інновації сприяти не тільки економічному зростанню, але й якості життя, миру і справедливості? Як будуть зелені інновації та Зелена економіка сприяти рівності? Все це ті питання, які, як ми бачимо, мають бути поставлені для нашого майбутнього, щоб звільнити себе від парадигми нашого нинішнього існування і надолужити двоохотлітнє ухиляння від відповідальності перед нашим навколишнім середовищем.

Використані джерела інформації:

1. Резолюции 40-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН (1985 год) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.un.org/ru/ga/40/docs/40res.shtml>.
2. Геєць В.М. Інноваційні перспективи України: монографія / В.М. Геєць, В.П. Семиноженко. – Х.: Константа, 2006. – 272 с.
3. Камлик М.І. Економічна безпека підприємницької діяльності. Економіко-правовий аспект: навч. посіб. / М.І. Камлик. – К.: Атіка, 2005. – 432 с.
4. Светлаков А.Г. Экономическая безопасность : учеб. пособ. / А.Г. Светлаков, А.П. Опальский и др.; ФГОУ ВПО "Пермская ГСХА". – Пермь: [б. и.], 2010. – 328 с.
5. ТЕЕВ. 2011. The Economics of Ecosystems and Biodiversity in Business. Edited by Joshua Bishop. Earthscan, London. Available online at www.teebweb.org
6. Pratt, L., Montgomery, W. 1997. Green Imperialism: Pollution, Penitence, Profits. The Socialist Register, pp.75–95
7. World Business Council for Sustainable Development. 2008. Sustainable Consumption Facts and Trends; From a business perspective, the Business Role Focus Area. 40 Pp
8. Schumpeter, J. 2003. The Theory of Economic Development. J. Backhaus (ed.), Joseph Alois Schumpeter, Kluwer Academic Publishers, the Netherlands, p. 71.
9. Schumacher, E.F. 1973. Small Is Beautiful; Economics as if People Mattered. Blond & Briggs. 288 Pp
10. Економіка підприємства: навч. посіб. [для студ. вищих навч. закладів] / [П.В. Круш, В.І. Подвігіна, Б.М. Сердюк та ін.]; за заг. ред. П.В Круш. – [2-ге вид.]. – К.: Ельга-Н, КНТ, 2009. – 780 с.
11. Brodt S. Sustainable Agriculture. Nature Education Knowledge / by S. Brodt, J. Six, G. Feenstra, C. Ingels, D. Campbell. – Published: 2011 [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.nature.com/scitable/knowledge/library/sustainable-agriculture-23562787>. – The name of the screen.